

**Жалайырлар тарихы мәселелері Темір және оның ұрпақтарына
арналған шығармаларда**

Аңдатпа. Темірлік шығармаларынан біз «қазақ» деген ру немесе тайпа қашан және қай уақытта өмір сүрді деген сауалға жауап іздемеуіміз қажет. Керісінше қазақ қазақ ұлты болып қалыптаспай тұрып-ақ қазіргі кездегі үш жүз құрамына енген, неше ғасырлар бұрын пайда болған ру-тайпалар тарихына қатысты мәліметтерді қарастырғанымыз жөн. Сондықтан мақалада ортағасырларда Қазақстан территориясында мекен еткен жалайыр тарихы жайлы мәселе қарастырылады. Зерттеулер негізінде жалайырлардың мекен еткен территориясы анықталады.

Мақала авторлары әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында жиі кездесетін ірі тайпалық бірлестіктердің бірі жалайыр тайпасы неліктен қазіргі Ұлы жүздің құрамындағы жалайырлардың ата тегі деп санайтындығымызға толығырақ тоқталады. Сонымен қатар жалайырлардың Темір тарихында да белгілі орын алғандығын нақты зерттеп көрсетеді. Темірлік деректер негізінде жалайырлардың ірі, жеке ел ретінде өмір сүрген ру-тайпа екендігі, зерттеледі. Темірлік деректерде тайпа әмірлері сол ру-тайпа аттарымен аталады. Мысалға: Бахрам Жалайыр, Әділ шах Жалайыр, Сейіт Қасым кіші аға Жалайыр және т.б. Бұл есімдер Темір ұрпақтары шығармаларында жиі кездеседі, сонымен қатар олардың билік жүргізген елдері жайлы да мәліметтер бар.

Резюме. Мақалада ортағасырларда Қазақстан территориясында мекен еткен жалайырлар тарихы жайлы мәселе әмір Темір деректері негізінде зерттеліп, қарастырылады.

Қазақстанда мемлекеттіліктің бірден пайда болмағандығын біз білеміз. Ол еліміздің территориясында ерте кезден мекен еткен көптеген тайпалар мен халықтардың тарихымен тығыз байланысты.

Сақ, Үйсін, Қаңлы, Қарахан, Қыпшақ дәуірінен басталған қазақ мемлекетін құру процессі ұзақ жылдарға созылды. Ол үшін сол мемлекетте өмір сүрген халықтардың тілі, діні, ділі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмыс тіршілігі ортақ болуы тиіс еді. Орта ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақта енді ғана көптеген ұсақ тайпаларды өзіне біріктірген біртұтас қыпшақтар мекен еткен этникалық территория қалыптаса бастаған еді. Алайда Шыңғыс хан бастаған монғол шапқыншылықтары бұл процессті кейінге шегерді.

XIII ғасырдың басында монғол шапқыншылығынан енді есін жия бастағанда XIV ғасырдың екінші жартысында әмір Темір жорықтары салдарынан Қазақстанда мекен еткен ру-тайпалар тағы да бытыраңқылыққа

ұшырады. Темір және оның ұрпақтарының жорықтары Қазақстанда мекен еткен этникалық топтарды шашыратып жіберді. Олардың Темір әскерлерімен қақтығысқа ұшырап отырғандығы жайлы темірлік шығармаларда мәліметтер келтірілген. Сонымен қатар онда саяси оқиғаларға қатысып, тарих сахнасында белгілі бір орын алған рулық, тайпалық топтар ғана көрініс тапқан.

Темірлік шығармаларынан біз «қазақ» деген ру немесе тайпа қашан және қай уақытта өмір сүрді деген сауалға жауап іздемеуіміз қажет. Керісінше қазақ қазақ ұлты болып қалыптаспай тұрып-ақ қазіргі кездегі үш жүз құрамына енген, неше ғасырлар бұрын пайда болған ру-тайпалар тарихына қатысты мәліметтерді қарастырсақ қателеспейтін шығармыз. Ал ол ру-тайпаларға қатысты темірлік деректерде мәліметтер баршылық. Ұлы жүздегі дулат, жалайыр, қаңлы, Орта жүздегі арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат ру-тайпаларының темірлік деректердегі дуғлат, жалайыр, қаңлы, аркенут, қыпшақ, керейіт, найман, қоңырат тайпалары болып табылатындығына зерттеу нәтижесінде көз жеткізуге болады.

Енді осы әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында жиі кездесетін ірі тайпалық бірлестіктердің бірі жалайыр тайпасы неліктен қазіргі Ұлы жүздің құрамындағы жалайырлардың ата тегі деп санайтындығымызға төменде толығырақ тоқталып өтеміз.

Зерттеушілер атап көрсеткендей, жалайырлар руы туралы көне қытай жазбаларында да, тіпті IX-X ғасырлардағы араб деректерінде де айтарлықтай мәліметтер жоқ. Ол жайында алғашқы мағлұматтар монғол дәуіріндегі XIII-XV ғасырлар жазбаларында ғана бар. [1, 76]

Жалайырларды Ш. Уәлиханов пен академик В.В. Бартольд монғол рулары деп есептеген. Олардың ізінше М. Тынышбаев монғол тарихшысы Соном Сесеннің еңбегіне сілтеме жасап, «жалайырлар Еке-монғол (ұлы монғол) деп аталатын саны көп, күшті монғол тобынан шықты» деп есептейді. [1, 76-77]

Х. Арғынбаев, В. Востров, С. Мұқановтар «зерттеушілердің ішінде бірінші болып Н. Аристов жалайыр руларының аттары негізінде олардың монғол тектес емес, арғы тегінің аралас түркі-монғолдан шыққанын ұсынғандығын атап көрсетеді.

Оның пікірін растай отырып, С. Аманжолов оның тұжырымын нақтылап, кемшіліктерін көрсетіп, жалайырлардың ежелгі түріктерден тарайтынын сенімді түрде дәлелдейді. «Жалайыр мен Ысты Орта Азияда алғаш рет XIII ғасырда із қалдырған», - дейді АҚШ-тағы Колгейт университетінің профессоры Марта Олкотт. [2, 58-59]

Жалайырлардың басым көпшілігі бар уақытта Жетісудағы Қапал уезінде тұрды, - деп жазады С. Аманжолов, - Бәлкім, біраз бөлігі Зеравшан алқабында қоныс аударған шығар. [1, 79] Ал О. Исмаилов олардың бір кездердегі мекені (VIII-IX ғ.ғ.) Монғолияның солтүстігі, шамамен алғанда Селенга, Орхон, Тола өзендерінің бойы шығар дейді. [3, 15]

М. Тынышбаев Жалайырлар Ақсақ Темір көтеріліп келе жатқанда оларды қолдап, 1370 жылы олар оның қарсыластары Дулаттар жағына

шығып кеткені үшін жалайырлар талқандалып, бытырай қоныстандырылғандығын айтады. «Парсы тобы Иранда негізгі маңыз атқарды, жалайыр әулеті тіпті Солтүстік Иранда, ал бір кезде Бағдатта да патшалық құрды. Жалайырлардың басты бөлігі 1370 жылғы қашқын Сыр-манақтар келіп қосылған Шу-манақтар түзеді». [4, 77]

Бұдан әрі М. Тынышбаев Жалайырлардың Жошы ұлысынан шығысқа қарай ойысып, Ежен ханның Ақ Ордасына тірек болғанын, Орыс ханның кезінде олар әмірші әскерінің ұйытқысына айналғанын айтады.

Ораз Исмаилов өз зерттеуінде былай дейді: «Атап айтқанда Әмір Темір тарихында Маураннаһрда (екі дарияның ортасында) өмір сүріп жатқан Әмір Қажы барлас пен Әмір Баязид жалайыр аталады. Екеуінің де сондарынан ерген халқы, ұлыстар бар. Олар Әмір Темірмен ақылдасады да, оның кеңесін тыңдамай Хорасан жаққа қарай ауа көшеді. Нәтижесінде Әмір Темір айтқандай «екі зиян, бір пайдаға» ұшырайды. Осы Баязид жалайыр жайында Әмір Темір былай деп жазады: «Әмір Баязид жалайыр да Қожанд жерін билейтін. Оған дос көңілмен ақыл айтып едім, қабылдамады. Нәтижеде, өз елінің адамдары оған қарсы шығып, тұтқындап алдыма әкелді. Мен өткен істерді бетіне салық қылмай, керісінше, оған ізет ілтипат көрсеттім. Бұған көзі жеткен соң ол одан сайын шерменде халге түсті.» [3, 65]

Сонымен қатар темірлік деректерде жалайырдың Әділшах Бахрам деген батыры жайлы да мәліметтер кездеседі.

Шараф ад-Дин әлі Иезди бойынша «Шахзада Жахангир илгари булди ва Шайх Мухаммад Баён Сулдуз ва Одилшоҳ Бахром Жалойир уғликим, атоси улганда жалойир элини Сохибқирон анга бериб эрди, шахзодаға кушулди»,—дейді. [5, 77]

Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары негізінен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Ол әрине түсінікті жайт, өйткені олардың пайдаланған деректері көбіне ортақ болып келді. Кейбір оқиғаларды ғана өз көздерімен көрген немесе жаңа деректердегі мәліметтерді пайдалана отырып баяндайды.

1376 жылғы оқиға темірлік деректерде төмендегіше баяндалады. Низам ад-дин Шамидің мәліметтерінен көретін болсақ, Темірдің Хорезмге үшінші рет жасалған жорығы жайлы баяндағанда Сары-Бұға, Әділ-шах, Хитай-бахадүр және Елші-Бұғаны 30 мың әскермен Камар ад-Динге қарсы жіберетіндігін айтады. [6, 104] Бұл оқиға 1376 жылы орын алған.

Ары қарай оқиға былай өрбиді: «...Когда Адил-шах обнаружил, что в области никого нет, он схватил Хитай-бахадур и Ильчи-бугу, стакнулся с Сары-Бугой, и они восстали. Собрав свой иль и войско, они осадили крепость и укрепления Самарканда... Когда они сообразили, что не из тех людей, которые могут ему (Джахангиру) противостоят, то, бежав, ушли в узбекский вилайет и нашли приют у Урус-хана. В то время когда Урус-хан отбыл на летовье, они также проявили по отношению к нему вероломство и предательство, доказав свою дурную сущность. В конце-концов они повели войско и разбили Урус-хана...» [6, 104]

Шараф ад-Дин әлі Иезди бойынша оларға Темір Андуганға даруға етіп сайлап кеткен сенімді адам қосылды дейді. Олар өздерінің – жалайыр, қыпшақтан тұратын халқын жинап Самарқандқа бағыт алып, қала бекіністерін қоршай бастады деп көрсетіледі. [6, 132]

Сонымен Низам ад-дин Шами мен Шараф ад-Дин әлі Иезди мәліметтері бойынша тек жалайырлар ғана емес, жалайырлар мен қыпшақ елі бірге көтеріліс ұйымдастырған болып шығады және Әділ шах пен Сары-Бұға Андуганның даруғасы көмекке келеді. Мирхондтың деректерінде де әмір Темір Хорезмге жорыққа кеткенін пайдаланып қыпшақ және жалайыр тайпаларының әмірлері бүлік шығарып, Самарқандқа аттанатындығы айтылады. [7, 144] Бұл жерде тағы бір көңіл аударарлық жайттардың бірі Низам ад-дин Шами мен Шараф ад-дин әли Иезди шығармаларында жалайырларды ел деп көрсетеді. Сол бойынша жалайыр елінің Темірге қарсы көтерілгендігін байқаймыз. Бұл жайлы Исин былай деп мәлімдейді: «Әскер көтерілісіне күш қосқан дала қосындары Мәуераннаһрға беттейді. Андуган даруғасының көмегін алып, «ел мен әскерін жиып», жалайыр мен қыпшақтар Темір астанасы Самарқандты қоршауға алады. Сөйтіп, Жалайыр Әділ шах пен Қыпшақ Сарыбұға 1376 жылдың жазында дала жұртының "қамын жеген басты тұлғаларға айналды"». [8, 37]

Бүлікті басу үшін әмір Темір әмірзада Жаһангерді жібереді. Шараф ад-дин әли Иезди мәліметтері бойынша бүлікшілер мен Жаһангер әскерлерінің арасында соғыс орын алған. [5, 79] Исиннің мәлімдеуінше, «Темірге Жаһангер деген ұлын бас қылып әскер жіберіп, өз астанасы түбінен көтерілісшілерді шегіндіру оңайға түспейді». [8, 37] Бұдан көретініміз, көтерілісшілер бірден жеңілген жоқ, олар біраз қарсылық көрсеткен.

Темір ұрпақтарының тарихшыларының бірі Фасих Ахмад бұл оқиғаны былай баяндайды: «... Сари Бука и Адилшах Бахрам джалаир, которых он отправил вперед в Джата за Камар ад-Дином, взбунтавались, и эмир Сахибкиран был вынужден вернуться, затем в пятый раз отправиться на войну в Джата...» [7, 136] Демек Темірді жорығынан қайтарған бұл көтеріліс оған оңай соқпаған.

Темір әскерлерінен жеңілген көтерілісшілер темірлік деректер бойынша бытырай қашады. Сарыбұға мен Әділ шах Дешті Қыпшаққа барып Орыс ханды паналайды. Шараф ад-дин әли Иезди көрсеткендей, Сарыбұға мен Әділ шах Орыс хан ордасының мүләзімдері болып жүреді. Самарқандқа келген әмір Темір «жалайыр ұлысын бектеріне үлестіріп береді». [5, 79-80] «Орыс хан жұртында да Сарыбұға мен Әділ шахты сарай лауазымдарының бір тобы жақтырмаса керек. Әсіресе, Темірмен бейбіт жағдайды сақтауды аса қажет деп түсінгендер. Орыс хан да Әділ шах пен Сарыбұғаға белгілі бір күдікпен қарады, Сығанақ сарайында Әділ шах пен Сарыбұға бақылауда, жартылай тұтқын, аманат есебінде болуы да ғажап емес,» -дейді Исин. [8, 37]

Осы жағдаяттардың бәрі Әділ шах пен Сарыбұғаны ызаландыруы мүмкін. Сондықтан олар ол жерде көп тұрақтамай, Моғолстанға қашып барып Камар ад-Динді бүлікке итермелейді. Яғни деректердің бәрі бірдей Әділ шах пен Сарыбұғаның Орыс ханнан қашып кеткенін, кейбір деректер

мысалға Шами мен Иезди бойынша Орыс ханның жұртын шауып кеткендігі де баяндалады. [6, 104; 132] Демек, оларды мұндай әрекетке итермелейтіндей жағдайдың болуы әбден мүмкін. Алайда ол жайлы темірлік деректерде айтылмайды. Осылайша, кейіннен қазақ халқының құрамына енген жалайырлар елі әмір Темір тұсында белгілі бір із қалдырды.

Әмір Темір тарихында Иран патшалығында таққа отырған жалайыр билеушісі жайында да баяндалады. «Оны жаулап алғысы келген әмір былай дейді: «Сұлтан Ахмет Жалайыри құзырына Бағдат уәлиі қарамағындағы ләшкердің қандай жағдайда екендігін, сан мөлшері, күш қуаты хақында мәлімет алып келу үшін елші жіберу кесілді. Елші Бағдаттан: «Сұлтан Ахмет екі көзді, бір бөлек ет екен» деген сипаттама жолдайды. Мен тәңірінің шапағатына сүйеніп, Бағдатқа қарай жорыққа аттанып, ә дегенше жетіп бардым. Сұлтан Ахмет жалайыр онда қалудан гөрі қашуды жөн көріп, Кербаланың шөліне қарай тартты. Сонымен Даруссалам астанасы – Бағдат маған бағынды». Бұл шамамен алғанда 1394 жыл болуы керек. Кітабының орта тұсына таман Ақсақ Темір жалайырлар әулетінің 1382 жылдан бастап Ирақ, Күрдістан, Әзербайжанға үкім жүргізгенін де айтып өтеді.» [3, 66]

(Шараф ад-Дин әлі Иездидің «Зафарнамесінде» жалайыр елі Сырдария (Хужанд) өзенінің бойын мекендегені жайлы айтылады. [5, 43] Шығармада «жалайырлар елі» деп көрсетіледі, демек халқы біршама көп, өзінше бір жеке ел ретінде қабылдауымызға болады. Оған дәлел ретінде жоғарыда бейнеленген Темір әскерлері мен жалайыр-қыпшақ халқының қақтығысын келтіруімізге болады. Өйткені Жаһангерге оларды жеңу оңайға соқпайды және де бұл оқиға Темірді Хорезмге бара жатқан жорығынан қайтарады.

Ал, «Бабырнамаға» зер салсақ, одан көптеген жалайыр ұрпақтарын көреміз. Ораз Исмаилов Бабыр тұсында оның қол астында болған жалайыр бектерінің өміріне тоқталады. Олар: Юрулдай жалайыр, Әбілқасым Жалайыри, Сейтқасым Ішік Жалайыри (Кіші аға), Хасен Әлі Туфейіл Жалайыри, Құсайын Әлі Жалайыри. Олардың бірі әскер басшы, бірі кеңесші болған. Бабыр Орта Азияны билеп тұрған кезде олар оған көп көмек көрсеткен. Бабырдың айтуынша бұл кезде жалайырлар Ферғана өңірінен Жетісуға дейін қанат жайған.

О. Исмаилов жалайырлар құрған үлкен бір мемлекет – Моғолстан болса керек деген болжам айтады. «Шу бойынан осы мемлекетке Исабұғы неге Керей мен Жәнібек бастаған қазақ хандығына жер бөліп беріп жүр? Себебі – Моғолстанның құрамындағы жалайырлар зор ықпалды болған тәрізді», -деп өз пікірін білдіреді. [3, 68]

Бабырдың «Бабырнамасындағы» үнемі оның қасынан табылып, оған көп көмектескен адамдардың бірі Сейіт Қасым еді. Бабыр оның шыққан тегін айғақтап «жалаири» деп көрсеткен.

«...Менің қасымда қалып, азап шегіп, елден кетуге бел байлағандар атақтысы бар, атақсызы бар екі жүзден көп, үш жүзден аздау болды. Олардың ішіндегі бектері: Қасым Қаушын бек, Уәйіс Лағари бек, Ибраһим Сару-и Мыңлық бек, Шырым Тағай, Сиди Қара бек. Ішкі жақтан – Мір Шаһ Қаушын, Сейіт Қасым кіші аға Жалайыр, Қасым Аджаб, Мұхаммед Дұст,

Әли Дұст Тағай, Мұхаммед Әли Мұбашшир, Құдайберді Тұқшы моғол, Жарық Тағай, Баба Күлидің ұлы Сұлтан Күли, Пір Уәйіс, Шейх Уәйіс, Жарәлі Біләл, Қасым мірахур, Хайдар-и рикабдар. Бұл жағдай жаныма қатты батты, көзімнің жасын тыя алмай, көп жыладым.» [9, 78] Деректен байқағанымыз Бабыр қатты қиналған кезде оның қасында болған жақын адамдардың ішінде жаңағы жоғарыда аты аталған жалайыр тайпасынан шыққан кісілер де болған.

Сейіт Қасым Бабырдың сеніміне ие болып, сый-құрметіне бөленген. Сондықтан да ол оған өз сарайындағы ең жауапты қызметтердің бірін беріп, «кіші аға» деген лауазымды бекіткен. Кіші аға – кіші аға, қақпашы, кемеңгер, Темір әулеті сарайындағы ең жоғарғы лауазымның бірі. [9, 437]

«Тағы айтарым: Сейіт Қасым жәрдемші жасақтың бастығына тағайындалды», - дейді Бабыр өз шығармасында. [9, 410] Соған қарағанда Сейіт Қасым ең сенімді адамдардың біріне айналған. Сонымен қатар Бабыр өзге елдерге жасаған жорықтары кезінде үнемі әскерді Сейіт Қасым жалайырға сеніммен тапсырып отырған.

Бабыр шығармасында Хасан Әли Жалаири жайлы да мәліметтер кездеседі. 1510-1511 жылдары Бабыр Самарқандты алған кезде Хасан Әли Жалаири оның құзырына барып, оған бес-алты жыл қызмет көрсетеді. Осы жылдар ішінде ол Бабырға да небір тамаша қасидалар арнайды. [3, 292]

1592 жыл Қазақтың жалайыр тайпасынан шыққан Қадырғали Қосымұлы Жалайыри қазақ тарихын баяндайтын «Жылнамалар жинағы» атты тарих жазған. [3, 66] Демек кейіннен қазақ жүздерінің құрамына енген тайпалардың бірі жалайырлар Темір тарихында да белгілі орын алған.

Сонымен қорытар болсақ, темірлік деректерде Қазақстанда мекен еткен жалайыр тайпасы жайлы мәліметтер көптеп кездеседі. Өмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармалардағы жалайыр жайлы мәліметтер ортағасырларда Қазақстан территориясында мекен еткен жалайыр тайпасы екенін зерттеулер нәтижесінен көріп отырмыз. Жоғарыда атап өткеніміздей Темір ұрпақтарының тарихшылары негізінен ірі, жеке ел ретінде өмір сүрген ру-тайпалар жайлы ғана өз шығармаларында баяндап отырған. Темірлік деректерде тайпа әмірлері сол ру-тайпа аттарымен аталады. Мысалға: Бахрам Жалайыр, Әділ шах Жалайыр, Сейіт Қасым кіші аға Жалайыр және т.б. Бұл есімдер Темір ұрпақтары шығармаларында жиі кездеседі, сонымен қатар олардың билік жүргізген елдері жайлы да мәліметтер бар. Ортағасырларда есімдері әйгілі болған тұлғалардың темірлік шығармаларда ізі қалғандары бізді қуантады. Сол ру-тайпа аттарымен есімдері қоса аталған адамдардың арқасында біз сол ру-тайпалардың тарихта қаншалықты жоғары орын алатындықтарын байқаймыз. Ол тұлғалар өздерінің жақсы іс-әрекеттерімен өз елдерінің даңқын асырған. Осылайша темірлік шығармалардан біз тек ру-тайпалардың тарихынан ғана емес, сол заманда өмір сүрген тарихи тұлғалар жайлы да мәліметтер ала алады екенбіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. Құрастырған: Ә. Пірманов. Алматы, 2000.-464 б.
2. Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде. А., 1994.-240 б.
3. Исмаилов О. Әлем тарихындағы жалайырлар. – Алматы, 1999. – 528 бет.
4. Тынышпаев М. История казахского народа: (сост. и авт. предисловия проф. А.Такенов и Б. Байғалиев). Учебное пособие. – Алматы, 1998.-224 с.
5. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Суз боши, табдил, изохлар ва курсаткичлар муаллифлари: Б. Эшпулатов. Т., 1997.- 383 б.
6. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. А.А. Ромодина, М., 1973. Вып. 1.- 280 с.
7. Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс.на соискание уч.степени д.и.н. А.,2003.-406 с.
8. Исин А.И.Әмір Темірге қарсы тұрған қаһармандар (ХІҮ ғасыр соңындағы дулат, жалайыр, қыпшақ, арғын, керейіт көтерілістері) // Абай, 1999, № 1, 34-42 б.
9. Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. Қазақша сөйлеткен Байұзақ Қожабекұлы. А., 1993.- 448 б.